

МЕМЛЕКЕТТІК НЕСИЕ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК БОРЫШТЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Серікбек Қазыбек Құрманұлы

kazybek.serikbek@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Экономика факультеті
«Қаржы» кафедрасының 2 курс студенті, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Хамитхан Н.

Кез келген мемлекеттің қалыпты жұмыс істеуінің негізі - қоғамның барлық маңызды қажеттіліктерін барынша толық қанағаттандыруға әкелетін экономикалық әл-ауқат болып табылады. Мұндай жағдай мемлекетте жеткілікті қаражат болған жағдайда ғана мүмкін.

Қаражатты алудың басты тәсілі мемлекеттік кредит болып табылады. Ол мемлекет пен көптеген жеке және заңды тұлғалар арасындағы бюджетпен қатар мемлекеттің қолында қосымша ақша қорын қалыптастыру жөнінде қарым-қатынасты білдіреді. Ел ішінде кредит операцияларын жүзеге асыру кезінде мемлекет әдетте қаражаттың қарыз алушысы, ал халық, кәсіпорындар мен ұйымдар - кредит берушілер болып табылады.

Ғылыми әдеби дереккөздерге жүргізілген талдау қоғамда өндірістік және экономикалық міндеттерді дамыту мемлекеттік борышты басқару проблемаларына, жұмыстарда көрініс тапқан борыштық саясаттың әдіснамалық және әдістемелік ерекшеліктерін зерделеуге үлкен ғылыми қызығушылық тудырды [1].

Мемлекеттік кредит - жалпы мемлекеттік қаржының басты буындарының бірі және кредиттік қатынастардың жиынтығы, бұл қатынастарда мемлекет кредитордың да, қарыз алушының да, гаранттың да (қарыз алушы үшін мемлекеттің кепілгерлігін білдіреді) рөлінде көрінуі мүмкін.

Мемлекеттік борыш - мемлекеттің өтелмеген қарыздары, міндеттемелері, несиелері және оларға байланысты төленбеген пайыздары бойынша берешегінің жалпы сомасы [2].

Үлкен көлемдегі мемлекеттік борыш мемлекетті банкроттыққа ұшыратпайды, өйткені Үкіметтің мынадай іс-қимылдары қолданылуы мүмкін:

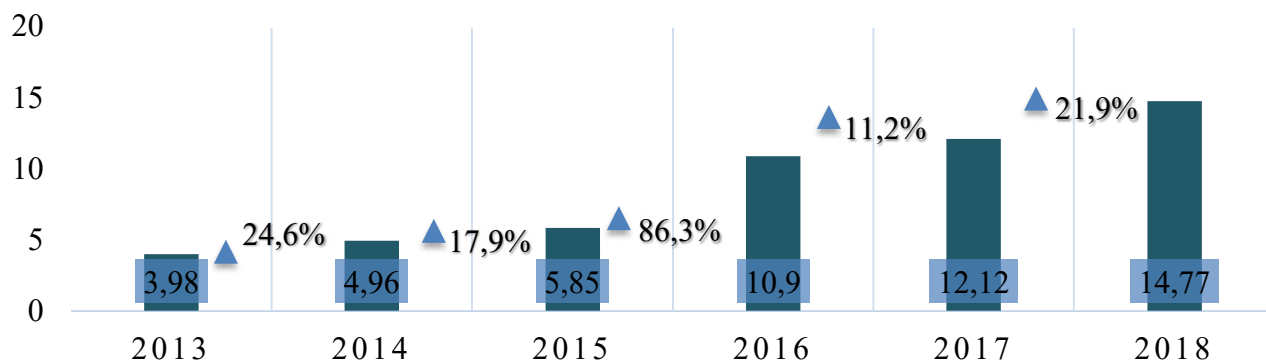
1. Қайта қаржыландыру.
2. Салық салу.
3. Ақша эмиссиясы.

Бірақ үкіметтің мұндай іс-қимылдары жағымсыз зардаптар тудырады:

-Табыстардағы теңсіздіктің көбеюі.

-Пайыздық төлемдер салық салуды көбейтуді қажет етеді, бұл инновацияларға, инвестицияларға, жұмысқа ынталандырмаларды төмендетеді, мұның өзі экономикалық өсуге зиян келтіреді.

Соңғы 5 жылдың динамикасында мемлекеттік борыш 4 есеге, 4-тен 14,8 трлн теңгеге дейін өсті. Орта есеппен қарыз көлемі жыл-жылға қарай 28,8% өсуде.

Сурет 1 - ҚР 2013-18 жылдардағы мемлекеттік қарызының өсу қарқыны (трлн. тг.).

Ескерту – Автор [3] дерек көзі негізінде құрастырған.

Қазақстанның мемлекеттік қарызы 40 миллиард доллардан астам немесе 15 триллион теңгеден астам қаржыны құрайды. Мұндай сома 2019 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша құрылды. Оның ішінде 31 миллиард доллар немесе 12 триллион теңгеден астам қаражат үкіметтік қарыз болып табылады. Оның ішінде сыртқы қарыз 5,4 триллион теңгені (14 миллиард доллар), ал Ішкі қарыз - 6,7 триллион теңгені (17 миллиард доллар) құрайды. Сыртқы үкіметтік борыштың жалпы көлемінен 2,3 триллион теңге болатын сыртқы үкіметтік борыш - бұл халықаралық қаржы ұйымдарынан алынған кредит. Олардың ішінде Халықаралық Қайта Құру және даму банкі, Еуропалық Қайта Құру және даму банкі, Азия Даму Банкі және Ислам Даму Банкі бар. Сыртқы борыштың жалпы көлемінен еурооблигациялар 2,9 триллион теңгені құрайды. Сыртқы үкіметтік борыш шетелдік коммерциялық банктерге, шет мемлекеттердің үкіметтік ұйымдарына 253 миллиард теңгені қамтиды. Олардың арасында араб экономикалық дамуының Кувейт қоры, Абу-Даби Даму Қоры, Жапон халықаралық ынтымақтастық агенттігі және Германия үкіметінің несиелік агенттігі бар.

Мемлекеттік қарыздың дәл осылай қарғуына еліміздің ішкі қарызының ұлғаюы бірден-бір себеп. 2019 жылы қарыз көлемі 30,9%-ға көбейіп, 5,4 трлн теңгеге тұрақтаған. 2018 жылы бұл көрсеткіш 4,4 трлн теңге болған. Соңғы 5 жылда мемлекеттік қарыз 3,7 есе еселеніп, 4 трлн теңгеден 15 трлн теңгеге өскен. Айта кетейік, биылғы жылдың бірінші тоқсанында қазына қаржысынан қарызға қызмет көрсету үшін 156,7 млрд теңге бөлінді. 2017 жылы дәл осы уақытта 129,5 млрд теңге қарастырылған болатын. Бұл ретте барлық бағыттағы мемлекеттік бюджеттің жалпы шығыны 2,4 трлн теңгені құрағанын айту ләзім. Қарызға қызмет көрсету бойынша шығыстардың үлесі өткен жылы 6,1%-ды, биыл 6,5%-ды құрады [3].

«Pro Gente» экономикалық зерттеу орталығының жетекшісі Мақсат Халық мемлекеттік қарыздың еселенуі ұлттық экономика үшін тиімді емес екенін алға тартады. «Үкіметтің ішкі қарызының өсуі қобалжуға түрткі болатын мәселе. Біз шикізатқа тәуелді мемлекетпіз. Сондықтан әлемдік мұнай бағасына байлаулымыз. Мұның дәлелі мұнай баррелінің бағасы шарықтап тұрғанда біздің елде бюджет тапшылығы болған жоқ. Мұнай бағасы құлдырағаны сол еді, бюджет тапшылығынан көз ашпай қалдық», – деді экономикалық зерттеу орталығының жетекшісі [4].

Мемлекеттік борыш көлемі тек ұлғаяды. Бұл туралы Қаржы министрлігінің сайтында жарияланған алдағы бес жылға арналған қарыздар түсімдерінің болжамы куәландырады.

Қаржы министрлігінде хабарлағандай, 2025 жылдың соңына қарай мемлекеттік қарыз 18 912 млрд теңгені немесе ЖІӨ – ге 21,8% - ды, үкіметтік қарыз 15 504 млрд теңгені немесе ЖІӨ-ге 17,8% - ды құрайды. Сондай-ақ, мемлекеттік қарыз 2018 жылдың басымен салыстырғанда ЖІӨ-ге 4,2 пайыздық тармаққа төмендейді деп болжануда.

Кесте 1 - Мемлекеттік несие мен мемлекеттік борыш сомаларының болжамдары

№ к/б	Қарыз атауы (млрд.тг)	Болжам			
		2020ж	2021ж	2022ж	2023ж
1.	Мемлекеттік несие түсімдері	1633,4	1649,5	1701,2	2225,7
2.	Ішкі мемлекеттік несие	1496,6	1534,8	1603,7	2082,2
3.	Сыртқы мемлекеттік несие	136,8	114,7	97,5	143,5
4.	Мемлекеттік борыш	12 895	13 831	14 634	15 504
5.	Ішкі борыш	8 332	9 326	10 161	11 354
6.	Сыртқы борыш	4 562	4 506	4 473	4 150

Ескерту – Автор [5] дерек көзі негізінде құрастырған.

"Сыртқы қарыз бақыланып отырғандықтан, валюталық тәуекелдер контекстінде ішкі борышты алып тастағаны қисынды (қарыз индикаторы есептеуінен). Ол валюталық

тәуекелдерді көтермейді және жалпы көлемнің өсуі бойынша объективті шектеулерге ие, өйткені нарықта өтімділік аз... егер мұнай бағасы барреліне 60 доллардан жоғары сақталатын болса, онда Қаржы министрлігінің есептеулері шынайы. Егер баға аз болса, онда болжауды түзетуге тура келеді", – деді Олжас Құдайбергенов.

Тұтастай алғанда, Сыртқы қарыз төмендеуі үшін банк секторын және импорт алмастыру бойынша түрлі бағдарламаларды жандандыру керек.

Қаржы министрлігінде хабарлағандай, елдің сыртқы қарыздарының деңгейін бақылауды қамтамасыз ету үшін Қазақстанның жаңа бюджет саясатының тұжырымдамасында мемлекеттік және квазимемлекеттік борыштың жоғарғы шектері көзделген, олар 2020 жылға қарай жиынтығында ЖІӨ – ге 60% - дан аспауы тиіс, ал мемлекеттік борыш ЖІӨ-ге 27% - дан аспауы тиіс, оның ішінде Үкімет борышы ЖІӨ-ге 25% - дан аспауы тиіс [5].

Тұтастай алғанда, сондай-ақ белгіленген шекте бюджетке борыштық жүктемені ұстап қалу үшін Үкімет орта мерзімді перспективада 1-1, 5% деңгейінде республикалық бюджет тапшылығын ұстап қалу жөнінде шаралар қабылдайды.

Дамыған ірі экономикаларда мемлекеттік қарыздың ЖІӨ-ге қатынасы өте жоғары, және әр түрлі елдер бойынша орташа есеппен 100% - ға жуық деңгейге тең. Мұндай фонда Қазақстанның көрсеткіштері өте қолайлы, бірақ өте күмәнді болып көрінеді.

Үкіметтің шамадан тыс қарызы ел үшін Грекияның қарыз дағдарысының мысалына көз жеткізуге болады. 2009 жылдың соңына қарай қарыздары 300 млрд долларға жетті, бұл сол кезде ЖІӨ-нің 113% - ын құрады, ал 2017 жылға қарай грек мемлекеттік қарызының көлемі ЖІӨ-нің 178,6% - ын құрады, бұл 321,33 млрд еуроға баламалы.

Бірақ, мысалы, 2017 жылғы деректер бойынша Жапонияның мемлекеттік қарызы ЖІӨ-нің 250% - ын құрады, алайда ел ішкі нарыққа көбірек бағдарланады, бұл белгілі бір "қауіпсіздік жастығын" қамтамасыз етеді, өйткені ұлттық валютада ұсынылған борыш шетел валютасындағы берешекке қарағанда қызмет көрсету жеңіл және арзан [6].

Вячеслав Додоновтың пікірінше, қазақстандық жағдайдың қолайсыздығы туралы екі негізгі параметр куәландырады: қарыз өсімінің қарқыны, абсолюттік және салыстырмалы көлемдерде және оған қызмет көрсетуге арналған бюджеттік шығыстардың өсуі. Және біздің елдегі жағдай қандай сценарий бойынша дамитынын анықтау үшін бірде-бір сарапшы әзірше алынбады. Бірақ талдау көрсеткендей, Қазақстан үшін қайтарылмау нүктесі өтті.

2019ж. 20 қарашада қазақстандық экономист Олжас Құдайбергенов Қазақстан үшін стратегиялық жоспарлаудың жаңа жүйесі туралы әңгімеледі. Мысалы, табысты модель үшін Сингапурдың қаржылық моделін пайдалану ұсынылды. Сарапшылардың айтуынша, қазірдің өзінде елде мемлекеттік борыштан толықтай бас тартуға қажет.

"Жаңа стратегиялық саясат енгізу кезіндегі сыртқы қарыздардан толық бас тарту қажет. Сингапурда мемлекеттік қарыз сомасы нөл теңгені құрайды. Біз де мұны, әсіресе ұлттық қордағы қаражат аясында бере аламыз. Бізде сыртқы қарыздар есебінен жасалған кедендік өткізу пункттерінің құрылысын қаржыландыру жөніндегі жоба бар. Бұл мүлдем дұрыс емес нұсқа. Сондай - ақ, Сингапурда бюджеттік сауда коэффициенттері елдің резервіне жіберілетін жүйе іске асырылды", - деді Нұр-Сұлтандағы стратегиялық бастамалар форумында Құдайбергенов.

Экономистің пікірінше, бүгінде экономикалық жоспарлаудың қарапайым жүйесін құру қажет. Спикердің айтуынша, бүгінгі модель әртүрлі индикаторлар мен құжаттармен шамадан тыс жүктелген. Бұл ретте тиімді бюджеттік қайта жүктеу үшін мемлекеттік органдармен бюджеттік жоспарлау процесін жеңілдету қажет. Мысалы, Сингапурда және басқа да көптеген елдерде бюджет процесі барынша жеңілдетілді. Бір қызығы, сенім деңгейін арттыру және бюджеттен қаражат бөлу рәсімін жеңілдету үшін мемлекеттік қызметшілерге өз бюджетін бөліп беруді ұсынды.

Мемлекеттік борышты қалыптастыру, қызмет көрсету және өтеу бойынша қаржылық қатынастар мемлекеттік қаржының, ақша айналымының, инвестициялық ахуалдың жай-күйіне, тұтыну құрылымына, халықаралық ынтымақтастықты дамытуға және қоғамның

әлеуметтік-экономикалық өмірінің басқа да көптеген элементтеріне елеулі әсер етеді. Осымен елдің дамуындағы мемлекеттік борыштың елеулі және көп қырлы рөлі түсіндіріледі.

Соңғы онжылдықта Қазақстан экономикалық қарама-қайшылықтардың тұйық шеңберіне түсті: мемлекеттік бюджет кірістерінен шығыстардың асып кетуі мемлекеттік қарыз алу, соның ішінде сыртқы қарыз алу есебінен жабылатын бюджет тапшылығын қалыптастырды, бұл оларға қызмет көрсетуге арналған шығыстардың ұлғаюына алып келді.

Осылайша, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы мемлекеттік борышқа қызмет көрсету жөніндегі өз міндеттемелерін оны қайта құрылымдаусыз толық көлемде орындай алмайды. Соңғы жылдары қазақстандық сыртқы борыштың артуы байқалады. Борышты қайта құрылымдау туралы қол жеткізілген келісімдер оның көлемін азайтпайды және жеңілдікті кезең аяқталғаннан кейін жақын арада борыштық жүктеме артады. Жаңадан тартылатын шетелдік қарыз алу іс жүзінде қолданыстағы берешекке қызмет көрсетуге жіберіледі. Бұл ретте берешектің жалпы сомасы артады [7].

Ішкі және сыртқы қарыз алудың шекті деңгейін нақты анықтау қажеттілігі бар. Экономикалық өсу болмаған кезде мемлекеттік борышқа қызмет көрсетуге Ұлттық қорғаныс пен халық шаруашылығына жұмсалғаннан артық емес, бюджет қаражатының ең төменгі сомасы жіберілуге тиіс.

Қорытындылай келе, Қазіргі уақытта экономиканың циклдық көтерілуін толық көлемде пайдалана отырып, бюджеттік резервтерді нығайту бойынша шешуші іс-қимыл қажет. Оның әлеуетіне дейін өсуді қалпына келтіре отырып, бюджеттік ынталандыру шаралары өзінің нәтижелілігін жоғалтады, бірақ сонымен бірге бюджеттік шоғырландыру шығындары азаяды, бұл бюджет саласын кеңейтуден бюджеттік шоғырландыруға көшуді жеңілдетеді. Резервтерді ұлғайту қазір құлдырау кезеңінде экономикалық қызметті қолдау үшін салық-бюджет саясатын іске қосу үшін кеңістік құру жолымен де, жаһандық қаржылық жағдайлар кенеттен қатандаған жағдайда қаржыландыру қиындықтарының тәуекелін төмендету есебінен де экономиканы қорғауға көмектеседі. Тұтастай алғанда, елдер автоматты тұрақтандырғыштарға (яғни серпіні өндіріс көлемімен және жұмыспен үйлестірілген салықтар мен шығыстарға) толық көлемде жұмыс істеуге мүмкіндік беруге және бұл ретте тапшылықты және борышты олардың орта мерзімді нысаналы көрсеткіштері бағытында сенімді кему траекториясына шығару жөнінде шаралар қабылдауға тиіс.

Қазақстанда өте күрделі экономикалық жағдай болғандықтан, өндірістің құлдырауы кезінде мемлекеттік борышты тұтыну мен қызмет көрсетуге қарыздарды жұмсауға болмайды, оларды экономикаға салу қажет. Алайда, несие берушілерге төлем төлеуден бас тарту оқшаулау және стагнация қаупі төніп тұр, өйткені өз қаражаты өндіріске қаржылық құю үшін жеткіліксіз. Сондықтан мемлекеттік борышты қайта құрылымдау және конверсиялау жөніндегі келіссөздер бағытында да кешенді стратегияны жүзеге асыру керек, бұл бүгінгі күні Үкімет тарапынан қабылданып, "қаржы пирамидаларын" салу емес, экономиканың нақты секторына инвестициялар үшін қолайлы жағдайлар жасау да қажет.

Инвестицияларға бағытталған саясат ұлттық табысты арттыруға мүмкіндік береді. Тек ЖІӨ-нің жыл сайынғы өсімі кезінде ғана мемлекеттік борышқа қызмет көрсетуге және оны өтеуге экономика үшін ерекше зиян келтірмей болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Құлпыбаев С., Ынтықбаева С.Ж., Мельников В.Д. Қаржы: Оқулық. Алматы. Экономика, 2010. 522б.
2. Carmen M. Reinhart, Kenneth S. Rogoff, «Growth in a time of debt», Working Paper 15639, National Bureau of economic research, January 2010. 578б.
3. <https://nationalbank.kz> Сыртқы борыштың статистикасы 2018-2019ж.
4. <https://inbusiness.kz/kz/cat/ekonomika>
5. <http://www.minfin.gov.kz> Қарыздар түсімі, үкіметтік борыш және борышқа қызмет көрсету шығындарының жоспары 2018-2019ж
6. <https://kursiv.kz>
7. <https://www.banker.kz>